

Examen HAVO

2022

tijdvak 1
vrijdag 20 mei
9.00 - 12.00 uur

filosofie

Achter het correctievoorschrift is een aanvulling op het correctievoorschrift opgenomen.

Dit examen bestaat uit 26 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 46 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Voxpop

Journalisten hebben een belangrijke rol in de democratie: ze informeren burgers en ondervragen politici. Tegenwoordig worden ook steeds vaker de standpunten van gewone mensen gevraagd, bijvoorbeeld met straatinterviews in het journaal. Journalisten noemen dat een voxpop. De term is afgeleid van het Latijnse vox populi, dat 'stem van het volk' betekent. Vaak vraagt de interviewer de mening van willekeurige voorbijgangers over een politiek vraagstuk dat in Nederland speelt. Volgens Plato zou een voxpop weinig nut hebben. Alleen filosoof-koningen zijn geschikt voor politiek.

1p 1 Leg uit dat filosoof-koningen volgens Plato ideale heersers zijn.

Een voxpop geeft niet alleen de publieke opinie weer, maar beïnvloedt die ook. Uit onderzoek blijkt dat een voxpop zelfs meer invloed heeft dan een expert of politicus die dezelfde informatie geeft. Gewone mensen lijken geloofwaardiger gevonden te worden, omdat zij alleen namens zichzelf spreken en geen andere belangen hebben.

In Robert Dahls analyse van Plato ontbreekt het gewone mensen aan het intellectuele vermogen om hun eigen belang te scheiden van het algemene belang.

1p 2 Beargumenteer met het voorbeeld van de invloed van voxpops of gewone mensen volgens jou dit intellectuele vermogen kunnen ontwikkelen.

Honderd jaar geleden schreef de Amerikaanse journalist Walter Lippmann over een crisis in de democratie en journalistiek. Volgens Lippmann waren politieke vraagstukken te complex geworden voor burgers. Bovendien ontbrak het hun aan technologische kennis om mee te denken over politiek. Daarom pleit Lippmann voor een regering van experts. Dahl is het hier niet mee eens. Een regering van experts kan volgens hem ondemocratisch zijn. Bovendien kunnen ook experts niet overal verstand van hebben en zullen zij bepaalde expertise missen. Dahl geeft nog een ander argument tegen een regering van experts.

1p 3 Geef dit argument van Dahl weer.

Volgens Lippmann gaan democratische theorieën onterecht uit van het bestaan van een alwetende burger die via journalistiek inzicht krijgt in de waarheid. Lippmann stelt dat deze alwetende burger helemaal niet kan bestaan en dat dit een probleem vormt voor de democratie. Volgens Hans Kelsen veronderstelt een democratie een relativistische wereldbeschouwing.

2p 4 Leg met deze relativistische wereldbeschouwing uit:
– in welk opzicht Kelsen het **eens** is met Lippmann en
– in welk opzicht Kelsen het **niet eens** is met Lippmann.

Een vrije pers is een belangrijk kenmerk van de moderne democratie. Dit betekent dat journalisten onafhankelijk hun werk kunnen doen, zonder dat de overheid zich daarmee bemoeit.

Alexis de Tocqueville wijst op de gevaren van het gelijkheidsideaal in een democratie. Volgens hem kan de vrije pers deze gevaren beperken.

- 2p **5** Leg uit dat volgens Tocqueville een democratie tot despotisme kan leiden. Geef vervolgens een argument dat een vrije pers dit gevaar kan tegengaan.

Tegenwoordig willen politieke partijen en belangenorganisaties steeds minder afhankelijk zijn van traditionele media. Zo hebben veel politieke partijen een eigen YouTube-kanaal waar zij hun eigen journaals presenteren.

tekst 1

Veel van deze nieuwe, alternatieve journaals stellen dat ze een geluid willen laten horen dat bij de traditionele media niet of te weinig aan bod komt. Door een kanaal als YouTube heeft iedereen toegang tot berichten en verhalen vanuit zijn of haar politieke partij of opvattingen. De journaals zijn een nieuwe vorm om vanuit die perspectieven te vertellen. (...)

Uiteindelijk zijn de journaals volgens [mediadeskundigen] vooral een manier om een andere doelgroep te bereiken.

bron: nos.nl - allemaal een eigen journaal - 2020

Joseph Schumpeter vergelijkt democratie met een markt. Aan dit model stelt hij onder andere de voorwaarde van tolerantie.

- 2p **6** Leg uit in welk opzicht de eigen journaals van politieke partijen in tekst 1 overeenkomen met democratie als markt.

Beargumenteer vervolgens of volgens jou het maken van eigen journaals door politieke partijen voldoet aan Schumpeters voorwaarde van tolerantie.

In 2011 introduceerde internetactivist Eli Pariser het begrip 'filterbubbel'. Volgens Pariser zorgt het personaliseren van sociale media voor een fundamentele verandering van de manier waarop burgers informatie krijgen.

De filterbubbel is volledig gericht op het individu, onzichtbaar en niet gebaseerd op een vrije en bewuste keuze van de gebruiker. Mensen kunnen daardoor in een spiraal van eenzijdige informatie terechtkomen, waardoor zij alleen maar bevestigd worden in hun eigen wereldbeeld.

tekst 2

Uiteindelijk werkt een democratie alleen wanneer we als burgers in staat zijn om verder te denken dan ons beperkte eigenbelang, maar daarvoor hebben we een gedeelde blik nodig op de wereld die we samen bewonen. We moeten in contact komen met de levens van andere mensen, andere behoeftes en verlangens. De filterbubbel duwt ons in de tegengestelde richting: hij wekt de indruk dat ons beperkte eigenbelang het enige is wat bestaat.

bron: Eli Pariser - The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You - 2011

Michael Sandel stelt dat een neutrale staat ondermijnend is voor de democratie. Hij biedt het communitarisme als alternatief.

- 2p 7 Leg Sandels opvatting uit dat een neutrale staat ondermijnend is voor de democratie.

Leg vervolgens met tekst 2 uit dat filterbubbels volgens het communitarisme onwenselijk zijn.

Volgens Gert Biesta is de samenleving als geheel verantwoordelijk voor wat Biesta politiek existen noemt. Dit staat tegenover een individualistische visie op democratie.

- 2p 8 Leg uit dat Biesta kritiek heeft op een individualistische visie op democratie.

Geef vervolgens met Biesta's idee van politiek existen kritiek op de filterbubbel zoals beschreven in tekst 2.

In een aflevering van de YouTube-serie *VoxPop* wordt het probleem van de filterbubbel opgelost met behulp van een grabbelton. Tijdens een straatinterview wordt voorbijgangers gevraagd om uit hun filterbubbel te breken door voortaan online drie willekeurige groepen of partijen te volgen. In de grabbelton zitten politieke partijen, maar ook een groep als 'Feminisme is voor iedereen' en de Gemeente Purmerend.

John Stuart Mill is een voorstander van volledige vrijheid van meningsuiting. Een beperking van die vrijheid leidt volgens hem tot dogmatisme.

- 2p 9 Leg uit dat volledige vrijheid van meningsuiting volgens Mill in het algemeen belang van de democratie is.

Beargumenteer vervolgens of volgens jou de grabbelton een oplossing is voor het gevaar van dogmatisme dat Mill noemt.

Opgave 2 Blackbox-democratie

De Black Box Democratie is een boek van Dilara Bilgiç. Het is een uitwerking van haar profielwerkstuk, waarmee ze in 2020 haar middelbare school afrondde.

Volgens Bilgiç is het een probleem dat een groot deel van de bevolking ontevreden is over de politiek en dat het vertrouwen in politici afneemt. Dat probleem ontstaat volgens haar doordat we in een diploma-democratie leven: er wordt wel naar hoogopgeleiden geluisterd maar veel minder naar laagopgeleiden.

Bilgiç wil dit probleem van de diploma-democratie oplossen door burgers directe inspraak te geven bij politieke besluitvorming.

John Stuart Mill zou het eens zijn met Bilgiç dat burgers bij de politieke besluitvorming moeten worden betrokken.

1p 10 Geef aan waarom de kwaliteit van beslissingen volgens Mill groter wordt wanneer er meer burgers bij betrokken zijn.

Mill is voorstander van universeel stemrecht, maar onder voorwaarden.

1p 11 Leg met Mills opvatting over stemrecht uit of een diploma-democratie volgens Mill een probleem zou zijn.

In tegenstelling tot Mill is het volgens Schumpeter geen goed idee om burgers directe inspraak te geven bij politieke besluitvorming. Burgers zijn als het om politiek gaat minder rationeel dan in hun dagelijks leven.

3p 12 Geef een van de redenen voor deze opvatting van Schumpeter. Leg vervolgens uit wat het verband is tussen Mills mensbeeld en zijn ontplooiingsliberalisme. Beargumenteer tot slot met een afweging van deze twee opvattingen van Schumpeter en Mill of je voor directe inspraak van burgers bij politieke besluitvorming bent.

Een gevaar van democratie is volgens Bilgiç dat burgers kunnen gaan stemmen op partijen die de democratie willen afschaffen. Ze citeert journalist Michiko Kakutani:

tekst 3

Als burgers niet de moeite nemen zich basaal te informeren over de kwesties die van invloed zijn op hun leven, geven ze de controle over deze kwesties uit handen, of ze willen of niet. En (...) riskeren ze dat onwetende demagogen hun democratie in gijzeling nemen, of dat democratische instellingen, langs een iets kalmere, geleidelijkere route, verworden tot een autoritaire technocratie.

bron: Kakutani - Het einde van de waarheid - 2018

Kakutani pleit daarom voor een verbod op politieke partijen die de democratie willen afschaffen. Zo'n verbod leidt tot de paradox van de bescherming van vrijheid en gelijkheid.

1p 13 Leg deze paradox uit met tekst 3.

Bilgiç is geen voorstander van zo'n verbod. Ze wil wel voorkomen dat de term democratie misbruikt kan worden. Daarom geeft ze een definitie van 'democratie' voordat ze haar ideale democratie verder uitwerkt:

tekst 4

Democratie betekent de regering van het volk.

Deze regering van het volk kan op verscheidene manieren tot stand komen, afhankelijk van wat men verstaat onder 'regeren' en onder 'volk', en van de mate waarin men het volk bij de regering van de samenleving wenst te betrekken. (...) 'Volk' betekent in dit boek 'alle stemgerechtigde Nederlanders'.

Het volk is kortom aan de macht in een democratie. Dit houdt, uitgaande van deze definitie, het volgende in: hoe minder zeggenschap 'het volk' heeft én hoe meer de macht berust bij een kleine groep mensen, hoe minder er sprake is van een democratie.

bron: Bilgiç - De Black Box Democratie - 2020

Bilgiç maakt in tekst 4 een begripsanalyse van 'democratie' door een definitie te geven, een vooronderstelling bij deze definitie te noemen en een implicatie van de definitie te noemen.

3p 14 Geef een begripsanalyse van 'democratie' met een **andere** definitie, een **andere** vooronderstelling en een **andere** implicatie dan in tekst 4.

Volgens Bilgiç gaat politiek op dit moment te veel om winnen of verliezen en te weinig om leren van gemaakte fouten. Ze noemt haar ideale democratie een blackbox-democratie: zoals je uit de black box van een gecrasht vliegtuig kunt leren wat er is misgegaan, zo kunnen ook politici leren van fouten en werken aan een betere toekomst.

Bilgiç wil in de blackbox-democratie het huidige systeem van politieke partijen afschaffen. In plaats daarvan staan bij verkiezingen beleidsdomeinen centraal, zoals onderwijs, vrijheid en klimaat. Bij de verkiezingen stemt het volk niet op partijen. De politici die met de beleidsdomeinen aan de slag moeten gaan, worden geselecteerd door loting uit een groep experts die beleidsvoorstellen maken. Dit beleid wordt uitgevoerd door het kabinet. Maar het is de Volkskamer, die bestaat uit mensen die ook door loting zijn gekozen uit alle stemgerechtigde Nederlanders, die bepaalt welk beleid en welke wetten worden aangenomen en worden uitgevoerd. Dat gebeurt als volgt:

tekst 5

Als een beleidsvoorstel eenmaal is opgesteld, gaat het naar de Volkskamer (VK): de VK neemt het voorstel in overweging, bestudeert de verschillende argumenten die ervoor en ertegen pleiten, en bespreekt die tijdens de zittingen. Tijdens deze zittingen mogen de VK-leden geen blijk geven van hun eigen standpunten, om zo partijvorming te voorkomen: het gaat erom het beleidsvoorstel op een kritische manier te analyseren en louter de argumenten voor en tegen te belichten. Dit gebeurt volgens de methode van het socratische gesprek.

bron: Bilgiç - De Black Box Democratie - 2020

Bilgiç ontleent haar ideale democratie – waarin alle burgers inspraak hebben – onder anderen aan Robert Dahl. Volgens Dahl heeft democratie verschillende voordelen boven andere staatsvormen.

- 2p 15 Beargumenteer met twee van deze voordelen of de blackbox-democratie van Bilgiç wenselijker is dan niet-democratische staatsvormen.

Er zijn overeenkomsten tussen het deliberatieve model van democratie en de blackbox-democratie.

Volgens voorstanders van het deliberatieve model heeft stemmen in een democratie een aantal nadelen.

- 2p 16 Leg met de begrippen 'minderheid' en 'legitimiteit' uit dat **twee** van deze nadelen in tekst 5 worden opgelost.

De voorstanders van het deliberatieve model willen instemming op een andere manier organiseren dan alleen door het uitbrengen van een stem.

- 1p 17 Leg met tekst 5 een voordeel uit van het organiseren van instemming volgens het deliberatieve model.

Bilgiç werd geboren in Turkije, waar zij met haar Koerdische familie tot een culturele minderheid behoorde. Toen conflicten in de Turkse politiek zich verplaatsten naar de maatschappij, zag de familie van Bilgiç zich genoodzaakt naar Nederland te vluchten. In Bilgiç' ervaring kan de politiek grote invloed hebben op het leven van burgers. Daarom moeten in haar ideale democratie alle burgers invloed kunnen uitoefenen op politieke besluiten.

John Rawls gaat uit van het 'feit van redelijk pluralisme'. Alleen politieke autonomie kan er volgens hem voor zorgen dat verschillende culturele groepen democratisch met elkaar kunnen samenleven.

- 3p 18 Geef aan wat het 'feit van redelijk pluralisme' inhoudt.
Leg vervolgens hiermee uit dat politieke autonomie volgens Rawls een mogelijkhedenvoorwaarde is voor overlappende consensus.
Beargumenteer tot slot of overlappende consensus volgens jou noodzakelijk is voor Bilgiç' ideale democratie.

Opgave 3 Gestrand op een onbewoond eiland

Wat gebeurt er als mensen op elkaar zijn aangewezen zonder dat er regels zijn afgesproken over vrijheid en samenleven? Een beroemd verhaal in dit verband is *Lord of the Flies*. In deze roman belandt een groep jongens op een onbewoond eiland. Ze moeten met elkaar zien te overleven.

Jean-Jacques Rousseau ontwikkelt zijn opvatting over vrijheid en samenleven aan de hand van een gedachte-experiment waarin de natuurtoestand overgaat in het sociaal contract.

- 1p 19 Leg met het begrip 'natuurtoestand' uit wat volgens Rousseau het doel is van het sociaal contract.

In *Lord of the Flies* besluiten de jongens dat de kalme Ralph de baas wordt. Ralph stelt een vorm van directe democratie voor. Iedereen krijgt tijdens bijeenkomsten de gelegenheid om te zeggen wat hij belangrijk vindt en alle gezamenlijk opgestelde regels gelden voor iedereen, ook voor Ralph. Bij de eerste bijeenkomst stemt iedereen in met drie doelen: lol maken, overleven en een vuur brandend houden zodat eventueel passerende schepen de rook zien en hen kunnen redden.

Volgens Rousseau is het voor een directe democratie nodig om de algemene wil vast te leggen.

- 1p 20 Leg met het voorbeeld van *Lord of the Flies* uit wat de rol van gelijkheid is in Rousseaus opvatting van de algemene wil.

Het merendeel van de jongens in *Lord of the Flies* gaat liever zwemmen en spelen dan een onderkomen bouwen en het vuur brandend houden. Andere jongens schieten voor hun plezier dieren en houden dan uitzinnige feesten. De leider van de jagers, Jack, vindt het democratische systeem van Ralph niet goed werken. Hij grijpt de macht zonder met de anderen te overleggen of hen te laten stemmen, en zet Ralph aan de kant. Jack leidt een streng regime van bevelen en straffen.

Volgens Plato zal elke democratie uiteindelijk vervallen tot een tirannie.

- 1p 21 Leg met het voorbeeld van *Lord of the Flies* uit dat volgens Plato elke democratie vervalt tot tirannie.

Lord of the Flies loopt niet goed af. Er sterven drie kinderen. De schrijver van het boek, William Golding, wilde laten zien dat er een kwaadaardig beest schuilt in elk mens. Golding had zelf als soldaat de Tweede Wereldoorlog meegemaakt en was ervan overtuigd dat bruto geweld geen culturele uitzondering is, maar verankerd zit in de natuur van de mens. Als leraar probeerde hij deze opvatting over te brengen op zijn leerlingen.

Goldings opvatting als leraar is niet neutraal.

Volgens Amy Gutmann mogen onderwijsprofessionals nooit alleen de zeggenschap over onderwijs krijgen, omdat het ideaal van neutraliteit volgens haar omstreden is.

- 3p 22 Beargumenteer of jij het eens bent met Gutmanns opvatting dat neutraliteit een omstreden ideaal is in het onderwijs, met:
- het voorbeeld van Goldings opvatting als leraar,
  - het begrippenpaar ‘goed en kwaad’ en
  - het begrippenpaar ‘natuur en cultuur’.

Volgens Milton Friedman kan te veel overheidsbemoeienis met de inhoud van onderwijs leiden tot indoctrinatie.

- 2p 23 Leg uit welke twee kwaliteitseisen de overheid volgens Friedman aan onderwijs mag stellen vanuit democratisch burgerschap. Geef vervolgens een argument dat deze opvatting van Friedman indoctrinatie **niet** kan tegengaan.

Historicus en journalist Rutger Bregman vertelt een ander verhaal over jongens op een onbewoond eiland. Hij schetst een waargebeurde geschiedenis uit 1966, waarin zes jongens van een streng christelijke kostschool op de eilandengroep Tonga schipbreuk leden op een onbewoond eiland in de Stille Oceaan.

tekst 6

Waar de jongens in de verzonnen *Lord of the Flies* ruzie kregen over het vuur, lieten de jongens in de echte *Lord of the Flies* hun vlam nooit meer uitgaan, meer dan een jaar lang. De kinderen spraken af in duo's te werken en maakten een strak rooster. Twee werkten in de moestuin, twee kookten, en twee stonden op de uitkijk. Soms hadden ze ruzie, maar als dat gebeurde, gingen ze even uit elkaar. De een naar de ene kant van het eiland, de ander naar de andere kant, tot ze waren afgekoeld. (...) Iedere dag begonnen en eindigden de jongens met zang en gebed.

bron: decorrespondent.nl - Wat er écht gebeurt als kinderen op een onbewoond eiland stranden - 2020

Let op: de laatste vragen van dit examen staan op de volgende pagina.

Uit tekst 6 komt een mensbeeld naar voren dat haaks staat op het pessimistische mensbeeld uit *Lord of the Flies*. Het mensbeeld dat blijkt uit tekst 6 zou kunnen aansluiten bij het mensbeeld van Rousseau in de natuurtoestand, maar ook bij Nietzsches beeld van de mens als kuddedier binnen de slavenmoraal, zoals hij de moraal van het christendom noemt.

2p **24** Beargumenteer bij welk van deze twee mensbeelden tekst 6 volgens jou het best aansluit.

Geef vervolgens met tekst 6 een kritiekpunt op het andere mensbeeld.

De jongens van Tonga worden na 15 maanden gered door een rijke, witte zakenman. Bregmans beschrijving van dit waargebeurde verhaal wordt verfilmd door een grote Hollywoodstudio.

Antropoloog Payal Arora reageerde kritisch op Bregmans artikel en de verfilming. Ze verwijt Bregman dat hij in het verhaal te weinig aandacht besteedt aan de koloniale en raciale geschiedenis van Tonga. De strenge christelijke cultuur van de Tongaanse jongens is volgens haar het gevolg van diepgaande politieke beïnvloeding tijdens het kolonialisme door westerse, witte missionarissen. Daarbij is de oorspronkelijke cultuur op Tonga vernietigd. Volgens Arora kan je op basis van het verhaal over deze schipbreuk dus niet concluderen dat de menselijke natuur 'goed' is, zoals Bregman doet. Zij vreest dat op basis van Bregmans verhaal en conclusie de zoveelste hoopvolle feelgood-Hollywoodfilm gemaakt gaat worden waarin de ongelijkheid uit de geschiedenis stilzwijgend wordt bevestigd. Ze roept op om te stoppen dergelijke verhalen te vertellen. Volgens Bhikhu Parekh kan niet elk verhaal zomaar verteld worden onder het mom van de vrijheid van meningsuiting. Bijvoorbeeld omdat sommige verhalen bepaalde belangen dienen en omdat niet elk verhaal kan worden begrepen als zoeken naar waarheid.

2p **25** Leg uit dat deze twee redenen van Parekh te herkennen zijn in Arora's kritiek op de verfilming van het verhaal van Bregman.

De politieke beïnvloeding door westerse, witte missionarissen op Tonga zorgde ervoor dat het Tongaanse staatshoofd indertijd openlijk het christendom omarmde en in het openbaar uitdroeg. Sommigen zien het idee van de lekenstaat als een oplossing voor de uitdaging die diversiteit aan een democratie stelt.

2p **26** Leg uit dat de lekenstaat de spanning tussen vrijheid en gelijkheid kan oplossen.

Leg vervolgens uit dat Tonga geen lekenstaat is.